

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Eskişehir Osmangazi University Faculty of Theology
ISSN: 2147-8171
Cilt / Volume: 6 • Sayı / Issue: 11 • Sayfa / Pages: 125-158

İmam-Hatip Lisesi Öğrencilerinin Değer Yönelimleri

The Value Orientations of Imam-Hatip High School Students

Dr. Öğr. Üyesi Ali BALTACI

Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü
Asst. Prof., Mus Alparslan University, Faculty of Islamic Sciences,
Department of Philosophy and Religion Sciences, Muş, Turkey
a.baltaci@alparslan.edu.tr
orcid.org/0000-0003-2550-8698

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 29.05.2019
Kabul Tarihi / Accepted : 05.07.2019
Yayın Tarihi / Published : 20.09.2019

Atıf Bilgisi / Cite as: Baltacı, Ali. "İmam-Hatip Lisesi Öğrencilerinin Değer Yönelimleri", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (Eylül 2019): 125-158.
<http://doi.org/10.5281/zenodo.3451376>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir.
/ This article has been reviewed by two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /Eskişehir Osmangazi University, Faculty of
Theology Bütün hakları saklıdır. / All right reserved. <http://dergipark.gov.tr/esoguifd>

İmam-Hatip Lisesi Öğrencilerinin Değer Yönelimleri

Öz ► Bu araştırmanın amacı, imam-hatip liselerinde öğrenim gören öğrencilerin değer yönelimlerini, değer yönelimlerindeki farklılaşmaları çeşitli demografik değişkenler açısından belirlemektir. Betimsel tarama modelinde tasarlanan araştırmaya, Ankara, İstanbul, İzmir, Antalya, Adana, Konya, Trabzon, Erzurum, Malatya, Samsun, Gaziantep ve Diyarbakır illerinde öğrenim gören, karma örnekleme yöntemiyle belirlenmiş toplam 1389 imam-hatip lisesi öğrencisi katılmıştır. Araştırma sonucunda, öğrenciler en fazla hazcılık, güç, itibar; en az hoşgörü, alçakgönüllülük ve iyilikseverlik değerlerine önem atfetmektedir. Ayrıca değer yönelimleri ile cinsiyet ve sınıf düzeyi arasında anlamlı ilişki bulunmuştur. Güç ve geleneksellik değerlerine erkeklerin kızlara göre daha fazla önem atfettikleri; başarı, hazcılık, hoşgörü, iyilikseverlik ve güvenilebilirlik, alçakgönüllülük ve kurallara uyma değerlerine kızların, erkeklere göre daha fazla önem verdikleri belirlenmiştir. Ayrıca, sınıf seviyesi yükseldikçe hazcılık da artmaktadır. Literatürde imam-hatip lisesi öğrencileri üzerinde benzer bir çalışmaya rastlanılamamış olması, bu çalışmanın öncü karakterine vurgu yapmaktadır. Araştırma sonuçları ile son dönemlerde belirginleşen bireyselleşme, sekülerleşme ve hazcı tüketim toplumu tartışmalarına yön verecek nitelikli bilimsel veri sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Değer, Değer Yönelimi, İmam-Hatip, Öğrenci, Schwartz Değer Kuramı.

The Value Orientations of Imam-Hatip High School Students

Abstract ► The aim of this study is to determine the value orientations of students in imam-hatip high schools, their differences in value orientations in terms of various demographic variables. A total of 1389 imam-hatip high school students from Ankara, Istanbul, Izmir, Antalya, Adana, Konya, Trabzon, Erzurum, Malatya, Samsun, Gaziantep, and Diyarbakir participated in the study that was designed in descriptive survey model. As a result of the research, the values that students are most important are hedonism, power, and reputation; the values they notice to the least importance to tolerance, humility, and benevolence. In addition, a significant relationship was found between value orientations and gender and grade level. It was determined that boys attach more importance to the power and traditional values than girls; that girls give more importance to success, hedonism, tolerance, benevolence, and trustability, humility and obeying rules than boys. In addition, as the class level increases, so does hedonism. The fact that a similar study was not found in the literature on imam-hatip high school students emphasizes the pioneering character of this study. With the results of the research, qualified scientific data that will guide the debates of individualization, secularization and hedonistic consumer society which have become more prominent in the recent period are presented.

Keywords: Value, Value Orientation, Imam-Hatip, Student, Schwartz Value Theory.

Extended Summary

In an increasingly individualized world, values are questioned and are rapidly changing. Values are basic and fundamental beliefs that guide or motivate attitudes or actions. They help us to determine what is important to us. Values describe the personal qualities we choose to embody to guide our actions; the sort of person we want to be; the manner in which we treat ourselves and others, and our interaction with the world around us. They provide the general guidelines for conduct. Values in a narrow sense is that which is good, desirable, or worthwhile. Values are the motive behind purposeful action. They are the ends to which we act and come in many forms. Personal values are personal beliefs about right and wrong and may or may not be considered moral. Cultural values are values accepted by religions or societies and reflect what is important in each context. The Theory of Basic Human values, developed by Shalom H. Schwartz, is a theory in the field of intercultural research. The author considers the theory as an essential extension of previous approaches to comparative intercultural research theories, such as the Hofstede's cultural dimensions theory, and has been extensively applied in cross-cultural studies of individual values. The Theory of Basic Human Values tries to measure Universal Values that are recognized throughout all major cultures. Schwartz's theory identifies ten such motivationally distinct values and further describes the dynamic relations amongst them. To better graphically portray these relationships, the theory arranges the ten values in a circular structure.

Determining the value orientations of young people is important for recognizing social dissolution. In addition, it is possible to know what they prioritize in the lives of young people through value orientation. In this way, social processes can be observed better by understanding the increasingly different value judgments and value orientations. Due to its transitive and dynamic structure, values are a phenomenon that can be transmitted by education but requires considerable individual effort to transform it into attitude. From this point of view, rather than the structural meaning of value, it is necessary to emphasize its meaning in the life of the individual and his efforts to make life meaningful. Religion is an important carrier in the formation of value judgments and tendencies of individuals. Religion also has its own value system. In this respect, the determination of the value orientations of the students involved in the process of teaching religion will clarify both the value teaching of religion and the internalization of social values.

THE VALUE ORIENTATIONS OF IMAM-HATIP HIGH SCHOOL STUDENTS

The success of the education system is measured by the acquisition of sensory situations, including values, as well as theoretical and practical knowledge and skills included in the curriculum. In this respect, what is expected from a balanced education system is not only to provide knowledge and skills, but also to provide emotional development of the student. At this point, knowing the value orientations of the students will determine the operability of the values presented in religious education and the degree to which the different values can be gained to the students. The main reason for conducting this study is the social perception that the value orientations of imam-hatip high school students move away from the values included in the religious education program and gain an increasingly individual identity. The continuation of recent debates based on deism or erosion of values points to the existence of a significant problem in the social sphere.

The aim of this study is to determine the value orientations of students in imam-hatip high schools, their differences in value orientations and the tendency of changes in their values in the process of education in terms of various demographic variables. A total of 1389 imam-hatip high school students from Ankara, Istanbul, Izmir, Antalya, Adana, Konya, Trabzon, Erzurum, Malatya, Samsun, Gaziantep, and Diyarbakir participated in the study that was designed in descriptive survey model. Mixed sampling (simple random sampling and stratified sampling) method was used to determine the sample. In this study, the value orientations of imam-hatip high school students were determined by using Schwartz's 57-item value scale. The data collected with the measurement tool were analyzed with SPSS package program.

In this study 49.3 % of the students were male; 25.7 % of them are in 12th grade. In addition, 43.3% of the family's monthly income is less than three thousand TL and 45.9% of the families have low-level economic means; 32 % have at least one sibling; 73% do not have a room of their own; 9% read books regularly, 82 % use the Internet for at least 2 hours per day and 7 % perform their daily prayers regularly; 36 % of the participants think that religion has no effect on their lives; 42 % define themselves as religious and 83% define themselves as "primarily Muslim"; 59 % of the participants watch TV for 3 hours or more every day; 76 % do not read any books/journals/newspapers except textbooks/test books. Finally, 89 % of the participants consider leaving the country when it is possible; 82% have no future expectations; 15 % want to continue higher religious education.

İMAM-HATİP LİSESİ ÖĞRENCİLERİNİN DEĞER YÖNELİMLERİ

As a result of the research, the values that students are most important are hedonism, power, and reputation; the values they notice to the least importance to tolerance, humility, and benevolence. In addition, a significant relationship was found between value orientations and gender and grade level. Finally, this study determined the value orientations of imam-hatip high school students. Value orientations are highly dynamic structures that vary from person to person or from one specific period to another. Due to the nature of the social sciences, the subjects studied tend to give different results in different contexts. In this respect, this research was conducted on a narrow sample and with the logic of quantitative research. It may be suggested that future researches should be designed in qualitative research or mixed design in order to better determine the values.

Giriş

Gelişen bilim ve teknoloji ile birlikte bir toplumu bir arada tutan temel olgular dönüşüme uğramış; yeni gerçekliklere bağlı olarak gelişen olgu ve dönüşen kavramlar belirlemeye başlamıştır. Toplumsal olgulardaki bu değişim, aslında Baumann'a göre toplumsal değerlerin bozularak yeni formları oluşturması veya somut olan herşeyin buharlaşarak yeniden yoğunlaşması sürecidir.¹ Toplumsal alanda değişim, bireysel alanlara da yansımış ve bireylerin sahip olduğu ilke, yaşam biçimi ve değerler hızlı bir dönüşüme uğramıştır. Bu noktada değer, iyi, uygun, istendik veya değerli olarak önem atfedilen inançlar olarak ifade edilebileceği² gibi, benlikle ilişkili anlamlandırmalar veya bir olay, olgu veya nesneye önem atfetmek ya da onu var olduğu hali ile korumak için özel bir gayret içinde olmak anlamına gelmektedir.³ Bireysel veya toplumsal olarak özellikli bir davranış kalıbına veya hayat anlayışına yön veren derin inançlar⁴ olarak da tanımlanabilen değer, bir davranışın sergilenme biçimine rehberlik eden veya belirli inanışlardan üstün tutulan bir üst inanç sistemidir.⁵ Ayrıca bireyin veya

---

¹ Dennis Smith, *Zygmunt Bauman: Prophet of Postmodernity* (New York: John Wiley & Sons, 2013), 53.

² Talcott Parsons, "On the Concept of Value-Commitments", *Sociological Inquiry* 38/2 (1968): 137.

³ Daniel Bar-Tal, *Group Beliefs: A Conception for Analyzing Group Structure, Processes and Behavior* (New York: Springer Science & Business Media, 2012), 28.

⁴ Toni Rønnow-Rasmussen, "Analysing Personal Value", *The Journal of Ethics* 11/4 (2007): 407.

⁵ David C. Bauman, "Leadership and the Three Faces of Integrity", *The Leadership Quarterly* 24/3 (2013): 415.

THE VALUE ORIENTATIONS OF IMAM-HATIP HIGH SCHOOL STUDENTS

toplumun herhangi bir olguya ilişkin tutumlarının belirli düzeyde tutarlık içeren kurgusal oluşumu olan değerler, gerek bireyin davranışına yön verme gerekse bireyin çevresini algılamak için kullandığı mekanizma ve stratejileri belirleme fonksiyonuna sahiptir.⁶ Bunun yanında bireyin, yaşantısına yön verecek manevi ve bedensel denge ile yaşamın anlamına ulaşma istenci ve sosyal kabul ihtiyacıyla ilişkili olan değerler, bireyin eylem veya inançlarında veya karar süreçlerinde belirleyici olan ilkeler, temel inançlar, fikirler, standartlar veya yaşamı algılama biçimine göndermede bulunmak için kullanılır.⁷ Söz konusu inançlar, idealler, standartlar, yaşamı algılama biçimi, bireysel bütünlük veya algılanan kimlikle de yakından ilintilidir.⁸ Bireyin öznel ve nesnel nitelikte zengin bir değerler sistemine sahip olması, değerlerin sosyal alanda inşa edilen ancak bireyin yaşantısına da etki eden yönüne vurgu yapmaktadır. Ayrıca yaşanan coğrafi bölge, zaman ve kültürel yapı da bireyin değer yönelimini etkilemektedir. Oldukça farklı kaynaklardan etkilenen değer olgusunun, bir toplumdaki diğerine ve toplumu oluşturan her bireyde değişiklik gösterdiği de bilinmektedir.⁹

Bireyin hayata bakışının temel belirleyicilerinden olan değerler, hayata karşı duruşun veya sahip olunan hayat felsefesinin de izlerini taşır.¹⁰ İnsan hayatına yön veren ve onun davranışlarını şekillendiren değerler, zaman içinde gelişen karakter kurgusunda bireyin temel rehberidir.¹¹ Değerlerin bireysel etkilerinin yanı sıra, toplumsal fonksiyonları da söz konusudur. Toplum içinde kişilerarası ilişkileri sağlama ve toplumun sosyokültürel yapısını oluşturma ve devam ettirmede etkin olan değerler, bireyin sosyal kimlik kazanma veya sosyalleşme sürecinin temel unsurlarındandır.¹²

---

⁶ Erving Goffman, *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity* (London: Simon and Schuster, 2009), 53.

⁷ Paul C. Stern v.dğr., "A Value-Belief-Norm Theory of Support for Social Movements: The Case of Environmentalism", *Human Ecology Review*, 1999, 83.

⁸ Raymond Boudon, *The Origin of Values: Reprint Edition: Sociology and Philosophy of Beliefs* (New York: Routledge, 2017), 29.

⁹ Kevin Mott-Thornton, *Common Faith: Education, Spirituality and the State* (New York: Routledge, 2018), 53.

¹⁰ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 36.

¹¹ Ejder Okumuş, "Toplumsal Değişme ve Din", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 8/30 (2006): 326.

¹² Ali Rıza Aydın, "İnanma İhtiyacı ve Dinî Ritüellerin Psikolojik Değeri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/2 (2009): 93.

İMAM-HATİP LİSESİ ÖĞRENCİLERİNİN DEĞER YÖNELİMLERİ

Güngör'e göre değerler içerisinde yer alan normların öğrenilmesi ve benimsenmesi, toplum içinde yaşayan bireyin sosyalleşmesiyle mümkün olmaktadır. Sosyalleşmeden kast edilen ise insanın biyolojik bir varlık olmasının yanında sosyal bir varlık olması ve toplumun bir üyesi haline gelmesidir.¹³ Schwartz'a göre değerler bireysel ve grup içinde var olma veya sosyalleşme sonucunda edinilen öğrenme ve tecrübelerin toplamıdır.¹⁴ Bireyin sahip olduğu her değer, başka bir değere bağlı veya başka bir değeri temel alarak oluşmakta; değerler, birbirleri üzerinde birikimli bir şekilde gelişmektedir. Böylelikle belirli değerler yaşam içinde öne çıkarken, bazıları geri plana itilebilmektedir.¹⁵ Örneğin cömertlik veya yardımseverlik gibi değerler yaşamın belirli dönemlerinde ön plana çıkan ve etkisi gözlenen değerlerdir.

Literatürde, değerlerin farklı tanımları yapıldığı gibi farklı sınıflandırmaları da yapılmıştır. Rokeach (1973), değerleri "Gaye/amaç değerler" (Terminal Values) ve "Vasıta/araç değerler" (Instrumental Values) olarak ikiye ayırmaktadır. Güngör'ün Rokeach'ten aktardığına göre, vasıta değerler "gaye değerlerin elde edilmesi yolunda gerekli görülen vasıtaları temsil ederler. Rokeach'ten örnek verecek olursak, "eşitlik", "aile güvenliği", "kendine saygı", "sosyal itibar" birer gaye-değerdir. Bunların yanında "nezaket", "sorumluluk", "zekâ" birer vasıta-değer teşkil eder.¹⁶

Schwartz ve arkadaşları ise Rokeach'ın 1973'te geliştirdiği sınıflandırmayı geliştirerek yeni bir değer sınıflandırması yapmışlardır.¹⁷ Buna göre değerler, bütün birey ve toplumların gereksinim duyduğu üç evrensel ihtiyaca cevap vermektedir: "fizyolojik/biyolojik organizmalar olarak bireylerin ihtiyaçları", "uyumlu sosyal etkileşim ihtiyaçları", "grupların işlevini ve varlığını sürdürme ihtiyaçları". Schwartz ise, ilk dönemde geliştirdiği Schwartz Değerler Envanteri'nde (Schwartz Value Inventory-SVI), değerleri; Güç (Power), Başarı (Achievement), Hazcılık (Hedonism), Uyarım (Stimulation), Özyönelim (Selfdirection), Evrenselcilik (Universalism), İyilikseverlik (Benevolence),

¹³ Erol Güngör, *Değerler Psikolojisi Üzerine Araştırma* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000), 28.

¹⁴ Shalom H. Schwartz, "An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values", *Online Readings in Psychology and Culture* 2/1 (2012): 12.

¹⁵ Shalom Schwartz, "A Theory of Cultural Value Orientations: Explication and Applications", *Comparative Sociology* 5/2-3 (2006): 151-153.

¹⁶ Güngör, *Değerler Psikolojisi Üzerine Araştırma*, 85.

¹⁷ Shalom H. Schwartz v.dğr., "Refining the Theory of Basic Individual Values", *Journal of Personality and Social Psychology* 103/4 (2012): 663.

Geleneksellik (Tradition), Uyma (Conformity), Güvenlik (Security) olmak üzere on grupta sınıflandırmıştır.¹⁸

Toplumsal yaşamdan kopuk olmayan değerler, bir kültürel bağlam içinde oluşur ve hem kültürü etkiler hem de ondan etkilenir. Bu açıdan değerlere yüklenen anlamın ve değer önceliğinin, bir kültürden diğerine değişkenlik göstermesi kaçınılmazdır.¹⁹ Ayrıca, kültüre ait değerlerin, kültürün içinden çıktığı toplumsal bağlamdan ayrı ele alınması söz konusu olamaz; toplumsal yaşama anlam katan değerlerin bir toplumun kimliğini oluşturduğu ve toplumsal ilişkileri belirlediği de unutulmamalıdır.²⁰ Toplum içinde öncelenen değerlerin bilinmesiyle toplumsal yapıyı oluşturan kurum, süreç ve rollerin analiz edilmesi kolaylaşmaktadır. Bu açıdan toplumun sahip olduğu değerler, toplumsal sistemin alt mekanizmalarına (eğitim, din, adalet vb.) yansımakta ve bu mekanizmaları şekillendirmektedir.²¹ Eğitim sistemi içinde toplumsal değerlerin korunması amacıyla her derece ve kademedeki çeşitli değerler eğitimi faaliyetleri yapılmakta²², bu amaçla eğitim programlarına öğrencilere kazandırılmak üzere çeşitli kök değerler ilave edilmektedir.²³ "Kök değerler" eğitim programında "adalet, dostluk, dürüstlük, öz denetim, sabır, saygı, sevgi, sorumluluk, vatanseverlik, yardımseverlik" olarak belirlenmiş olup söz konusu değerler, öğrenme öğretme sürecinde, hem kendi başlarına hem ilişkili olduğu alt değerlerle hem de öteki kök değerlerle birlikte ele alınmaktadır.²⁴

Toplumsal yapı içinde farklı unsurlarla etkileşim içinde olan değerlerin, din

---

¹⁸ Shalom H. Schwartz, "Are There Universal Aspects in the Structure and Contents of Human Values?", *Journal of Social Issues* 50/4 (1994): 19-45.

¹⁹ Amir N. Licht v.dğr., "Culture Rules: The Foundations of the Rule of Law and Other Norms of Governance", *Journal of Comparative Economics* 35/4 (2007): 663.

²⁰ Suat Cebeci, "Milli Kimlik Bağlamında Din-Kültür İlişkisi", *Akademik İncelemeler Dergisi (AİD)* 3/2 (2008): 6; Asım Yapıcı, "Kuramdan Yönteme 'Ruh Sağlığı-Din' Çalışmalarında Karşılaşılan Güçlükler", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 11/2 (2011): 33.

²¹ Ian Craib, *Modern Social Theory* (New York: Routledge, 2015), 36.

²² Oktay Akbaş, "Değer Eğitimi Akımlarına Genel Bir Bakış", *Değerler Eğitimi Dergisi* 6/16 (2008): 13.

²³ İsmail H. Demircioğlu - M. Ahmet Tokdemir, "Değerlerin Oluşturulma Sürecinde Tarih Eğitimi: Amaç, İşlev ve İçerik", *Değerler Eğitimi Dergisi* 6/15 (2008): 75.

²⁴ MEB, "Milli Eğitim Bakanlığı 2023 Eğitim Vizyonu Belgesi", 2018, 5, (Erişim: 28/06/2019; <http://2023vizyonu.meb.gov.tr/>)

İMAM-HATİP LİSESİ ÖĞRENCİLERİNİN DEĞER YÖNELİMLERİ

ile de etkileşimi söz konusudur.²⁵ Antik dönemlerde dinin temel kaynak olması yoğun olarak tartışılmış; örneğin Platon, ahlaki olarak doğru olan eylemlerin tanrı istediği için doğru olmadığını, aksine eylemler ahlaki olarak doğru olduğundan tanrının söz konusu eylemleri emrettiğini savunmuştur.²⁶ Buna karşın mutlak değer kaynağı olarak tanrının görüldüğü dönemlerde, insanın mutlak güç sahibi ile ilişkisinde ve inancının merkezinde, mutlak güç kaynağı olarak değerleri belirleyen tanrı varlığı yer alır.²⁷ İslam düşüncesinde değerler, hüsün ve kubuh²⁸ temelli tartışmalara konu olmuştur. Bu noktada değerlerin, tanrı kaynaklı olduğunu, değerlerin tanrı inancı olmaksızın açıklanamayacağını savunan ve tanrıyı odak noktasına alan görüşler²⁹ olduğu gibi, Platon'un değerlere ilişkin görüşlerine yaklaşan savunular da söz konusudur.³⁰ Aydınlanma dönemi ile birlikte din kaynaklı değer olgusu yerini, gündelik yaşam pratikleri, gelenekler ve çeşitli mantık yürütmelere dayalı değer savunularına bırakır. Son dönemlerde özellikle Batı'da artan bireyselleşme ve pozitivistimin getirisi olan sekülerleşmenin etkisi ile değerler, günlük yaşam içinde gerektiği ölçüde var edilen, çeşitli politik süreçlerden etkilenen, kaynağını dinden alsa da doğrudan dine atıf yapmayan bir forma kavuşmuştur.³¹

Değerlerin oluşmasına belirli ölçüde kaynaklık eden din, bireyin karakter ve toplumsal kimliğinin gelişmesinde başat rolü üstlenirken; dinin temellerini de değerler oluşturmaktadır.³² Değerler gibi din de insanın anlam arayışına ve pozitif psikolojik durumuna katkı sunan, insanın manevi alana sirayet etmesini sağlayan

---

²⁵ Ulusoy - Dilmaç, *Değerler Eğitimi*, 26.

²⁶ Murtaza Korlaeçi, "Din-Felsefe Etkileşimi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/1 (1999): 73.

²⁷ Etienne Gilson, *History of Christian Philosophy in the Middle Ages* (Washington: Catholic University of America Press, 2019), 13-17.

²⁸ الحسن والقبح: İyilikle kötülüğün mahiyetine ve ölçüsüne ilişkin tartışmalara konu olan kelâm, ahlâk ve fıkıh usulü terimi. Ayrıntılı bilgi için bk. İlyas Çelebi, "Hüsün ve Kubuh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay. 1999), 19: 59-69.

²⁹ Ayhan Aydın, *Felsefe Düşünce Tarihi* (Ankara: Pegem A. Yayıncılık, 2017), 241.

³⁰ Hilmi Ziya Ülken, *İslam Felsefesi: Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru* (İstanbul: Ülken Yayınları, 1983), 22-24.

³¹ Derek Hodson, *Teaching and Learning About Science: Language, Theories, Methods, History, Traditions and Values* (New York: Brill Sense, 2009), 26-29.

³² Donald Wiebe, "On Theological Resistance to the Scientific Study of Religion: Values and the Value-Free Study of Religion", *The Science of Religion: A Defence* (Leiden, The Netherlands: Brill, 2019), 22.

yegâne araçtır.³³ Tüm dinler, kendi değer sistemlerini oluşturarak takipçilerine hayatın anlamına ulaşma noktasında söz konusu değerler ile rehberlik ettiklerini savunurlar. Bu açıdan bir dini kabul eden birey, hayatın anlamına ulaşmak gayesiyle o dinin değerlerini de benimseme gereği duyar.³⁴

Din ve değerler arasındaki derin ve yakın ilişki, din eğitimi yoluyla değerlerin topluma aktarılmasını kolaylaştırmaktadır.³⁵ Din eğitimi yalnızca formal olarak sunulmamakta enformal süreçleri -sosyalleşme ile bir dine ait değer ve pratiklerin öğretilmesi vb.- de ihtiva etmektedir.³⁶ Bu yönü ile imam-hatip liseleri, değerlerin yeni nesillere öğretilmesinde önemli bir din öğretimi kurumudur. İmam-hatip liselerinde formal din eğitimi yapılmakta; bir dine ilişkin temel kuralların öğretilmesinin yanı sıra dinler üstü çokkültürlü bir felsefeye sahip olan bir din eğitimi programı öğrencilere sunulmaktadır.³⁷ Ayrıca imam-hatip liselerinde yer alan hemen her ders içinde kök değerler yer almakta; bunun yanında öğrenciye kazandırılması istenen farklı değerler de çeşitli din derslerine gömülü bir şekilde yer almaktadır.³⁸ Bu yönü ile değerler eğitiminin, din eğitiminin önemli bir parçasını oluşturduğunu belirtmek olasıdır.

Eğitimden sisteminin başarısı, öğretim programında yer alan kuramsal ve uygulamalı bilgi ve becerilerin yanında, içinde değerlerin de olduğu duysal durumların öğrencilere kazandırılması ile ölçülür.³⁹ Bu açıdan dengeli bir eğitim sisteminden beklenen salt bilgi ve beceri kazandırması değil, aynı zamanda öğrencinin duygusal gelişiminin de sağlanmasıdır.⁴⁰ Benzer bir durum din eğitimi için de belirlenebilir. Başarılı bir din eğitiminden bahsedebilmek için öğrencide

³³ Sarah Johnsen - Suzanne Fitzpatrick, "Faith, Values and Metaphysical Positionality", *How to Research Religion: Putting Methods Into Practice* (Oxford: Oxford University Press, 2016), 59.

³⁴ Recep Kaymakcan - Hasan Meydan, "Din kültürü ve Ahlak Bilgisi Programları ve Öğretmenlerine Göre Değerler Eğitimi", *Değerler Eğitimi Dergisi* 9/21 (2011): 41.

³⁵ Mustafa Arslan - Esra Tunç, "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Değer Yönelimlerindeki Farklılaşmalar", *Değerler Eğitimi Dergisi* 11/26 (2013): 15.

³⁶ Nurullah Altaş, *İlköğretimde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi* (Ankara: Nobel Akademik Yayın, 2001), 33.

³⁷ İrfan Bozan, *Devlet ile Toplum Arasında: Bir okul: İmam-Hatip Liseleri... Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı...* (TESEV Yayınları, 2007), 53.

³⁸ Recai Doğan - Nurullah Altaş, "Din Öğretiminde Yeni Yöntem Tartışmalarında Kuramdan Uygulamaya: İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programları (Ankara Modeli)", *Değerler Eğitimi Dergisi* 2/5 (2004): 34.

³⁹ Servet Özdemir, *Türk Eğitim Sistemi ve Okul Yönetimi* (Ankara: Pegem Akademi, 2012), 122.

⁴⁰ Ayhan Aydın, *Sınıf yönetimi* (Ankara: Pegem A. Yayıncılık, 2017), 53.

İMAM-HATİP LİSESİ ÖĞRENCİLERİNİN DEĞER YÖNELİMLERİ

din öğretim programının sarmal yapısına uygun olarak edindiği bilgi, beceri ve tutumlar ile duyuşsal kazanımların gözlenmesi gereklidir.⁴¹ Bu açıdan imam-hatip lisesi öğrencilerinin değer yönelimlerinin belirlenmesi, onlara sunulan din eğitimi faaliyetlerinin kalitesinin veya din öğretiminin amaçlarına ulaştığının bir göstergesidir. Bu noktada öğretim programında açık ve örtük bir şekilde yer alan bilgi, beceri, tutum, davranış ve değerlere sahip olan öğrencilerin yetiştirilmesi ile genelde eğitim özelde ise din eğitim sisteminden istenen başarının yakalanabileceği söylenebilir.

Ayrıca imam-hatip öğrencilerinin gelecekte toplum içindeki konumları, toplumsal değerleri içselleştirmeleri ölçüsünde kolaylaşacak; toplumun değerleri ile tümleşik bir neslin yetişmiş olması önem kazanacaktır. Toplumsal değerlerin bilgisi çoğu durumda din kökenlidir ve dini bilgi de değerlerin yönlendirilmesiyle içselleştirilip anlamlı hale dönüştürülür.⁴² Din ile değerler arasındaki söz konusu simbiyotik süreç, dini bilginin davranışa dönüşmesini gerektirir. Böylelikle dini bilgi kişinin tutum ve davranışlarına yansiyacak ve zamanla içselleştirilerek bir değer haline alacaktır.⁴³ İmam-hatip lisesi öğrencilerinin değerleri, inandıkları dinin görgül değer sistemi, toplumsal değerler ve formal din eğitiminin öğrenciye kazandırmayı amaçladığı değerler ile ne derece örtüştüğünü de görünürleştirilecektir. Bu noktada öğrencilerin değer yönelimlerinin bilinmesi, din eğitimi içinde sunulan değerlerin işlerliği ve farklı değerlerin öğrencilere ne derece kazandırılabilir olduğunu da belirleyecektir.

Bu çalışmanın yürütülmesindeki temel gerekçe, imam-hatip lisesi öğrencilerinin değer yönelimlerinin, din eğitim programında yer alan değerlerden uzaklaştığına, giderek dünyevileşen bireysel bir kimlik kazandığına yönelik toplumsal algıdır.⁴⁴ Son dönem tartışmaların deizm veya değerler aşınması temelli

---

⁴¹ Nurullah Altaş, “Çokkültürlü Din Eğitimi Modeli Geliştirmede İşlem Basamakları İçin Bir Deneme”, *Değerler Eğitimi Dergisi* 1/1 (2003): 19-42; İbrahim Aşlamacı, “İmam Hatip Liselerindeki Din Eğitiminin Niteliği İle İlgili Sorunlar: Okul Yöneticilerinin Görüşlerine Dayalı Nitel Bir Araştırma”, *Turkish Studies* 12/10 (2017): 49-80.

⁴² Mustafa Keskin, “Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/3 (2004): 13.

⁴³ Stephen Armet, “Religious Socialization and Identity Formation of Adolescents in High Tension Religions”, *Review of Religious Research*, 2009, 281.

⁴⁴ Volkan Ertit, *Endişeli Muhafazakârlar Çağı: Dinden Uzaklaşan Türkiye*, 2. Baskı (Ankara: Orient Yayınları, 2015).

sürmesi, toplumsal alanda belirgin bir sorunun varlığına işaret etmektedir.⁴⁵ Ancak değerlerin yozlaştığı veya negatif anlam içeren değerlere (hazcılık, güç, vb.) daha fazla önem verildiği düşüncesi,⁴⁶ bu çalışmanın yürütülmesindeki esin kaynaklarından. Bu açıdan öğrencilerin sahip oldukları değerlerin belirlenmesinin yanında, din öğretim programında yer alan temel değerlerin geliştirilmesi ve bu değerler doğrultusunda eğitim etkinliklerinin planlanmasına yönelik önerilerin geliştirilmesi umulmaktadır. Ayrıca araştırma ile toplumsal dönüşümün dinamikleri arasında yer alan değer dönüşümüne yönelik tartışmalara nitelikli bilimsel veri sunulması ve toplumda var olan değer erozyonunun⁴⁷ yönelim ve yoğunluğunun belirlenmesi beklenmektedir.

Bu araştırmanın amacı, değerler eğitiminin uygulandığı imam-hatip liselerinde öğrenim gören öğrencilerin değer yönelimlerini, çeşitli demografik değişkenler açısından belirlemektir. Araştırmanın amacı doğrultusunda cevabı aranacak temel problemler şunlardır: (1) İmam-hatip lisesi öğrencilerinin değer yönelimleri nasıldır? (2) İmam-hatip lisesi öğrencilerinin cinsiyet ve sınıf düzeyleri, değer yönelimlerini ne düzeyde farklılaştırmaktadır?

Yöntem

Araştırma Deseni

Bu çalışma nicel araştırma yöntemlerinden, betimsel tarama modelinde tasarlanmıştır. Betimsel tarama modelinde, belirli değişkenler arasındaki ilişkilere odaklanılarak örnekleme bu değişkenlerin ne derece tespit edildiği belirlenmeye; kısaca duruma ilişkin bir fotoğraf çekilmeye çalışılır.⁴⁸ Genellemelere izin veren nicel araştırma sonuçlarından hareketle, örneklem verilerinin evrene genellemesi yapılabilir. Nicel çalışma genellemelere gidebilmek amacıyla mümkün olduğunca çok sayıda örnekleme ulaşmaya çalışır.⁴⁹

⁴⁵ Mahsum Aytepe, "Deizm-Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi", *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 3/1 (t.y.): 113-136.

⁴⁶ Mebrure Doğan, "Ergenlerin Değer Yönelimleri ve Değer Yönelimlerinin İnternet Bağımlılığıyla İlişkisinin İncelenmesi", *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi* 5/10 (2018): 263-285.

⁴⁷ Nazlı Cihan, "Okullarda Değerler Eğitimi ve Türkiye'deki Uygulamaya Bir Bakış", *Electronic Turkish Studies* 9/2 (2014): 429-436.

⁴⁸ Burke Johnson - Larry Christensen, *Educational Research: Quantitative, Qualitative and Mixed Approaches* (Sage, 2008), 166.

⁴⁹ Martin N. Marshall, "Sampling for Qualitative Research", *Family Practice* 13/6 (1996): 523.

İMAM-HATİP LİSESİ ÖĞRENCİLERİNİN DEĞER YÖNELİMLERİ

Evren ve Örneklem

Bu çalışmaya Türkiye'nin yedi coğrafi bölgesinden seçilen oniki büyükşehirin (Ankara, İstanbul, İzmir, Antalya, Adana, Konya, Trabzon, Erzurum, Malatya, Samsun, Gaziantep ve Diyarbakır) illerinin merkez ilçelerinde, 2016-2018 yılları arasında öğrenim gören, 1389 imam-hatip lisesi öğrencisi katılmıştır. Örneklemenin belirlenmesinde basit seçkisiz örnekleme ve tabakalı örnekleme yöntemi birlikte kullanılmıştır. Literatürde birden fazla örnekleme kullanılmasına karma veya hibrit örnekleme denilmektedir.⁵⁰ Bu noktada güçlü bir temsil özelliğine sahip örnekleme seçiminin geçerli ve en iyi yolu olan basit seçkisiz örnekleme, tanımlanmış bir evrendeki tüm elemanlara, örnekleme seçilmek için eşit ve birbirinden bağımsız şans verir.⁵¹ Diğer bir deyişle tüm elemanların seçilme olasılığı aynıdır ve bir elemanın seçimi diğer elemanın seçimini etkilememektedir.⁵² Ayrıca şehirlerdeki toplam öğrenci sayısı ve her ilin ülke genelindeki nüfusu ile oranlanacak şekilde bir asgari öğrenci sayısı belirlenmiştir. Bu yönü ile örneklemede tabakalı örnekleme yöntemi de işe koşulmuştur. Tabakalı örnekleme, evrendeki alt grupların evrendeki ağırlıkları oranında örneklemede temsil edilmesini amaçlayan seçkisiz örnekleme yöntemidir. Tabakalar oluşturulurken imam-hatip lisesi öğrencilerinin benzer sosyoekonomik düzeyden gelmesine, okulların öğretmen sayısı ve diğer imkânlarının da benzeşik olmasına dikkat edilmiştir. Bu kapsamda Ankara'dan 133, İstanbul'dan 146, İzmir'den 122, Antalya'dan 119, Adana'dan 118, Konya'dan 121, Trabzon'dan 102, Erzurum'dan 105, Malatya'dan 94, Samsun'dan 107, Gaziantep'den 120 ve Diyarbakır'dan ise 102 öğrenci çalışmaya dâhil edilmiştir.

Örneklemede yer alan illerin ve illerdeki imam-hatip liselerinin seçiminde ulaşılabilirlik dikkate alınmış; illerdeki orta düzeyde akademik başarı ve sosyoekonomik düzeydeki öğrencilerin devam ettiği okulların seçilmesine gayret gösterilmiştir. Veri toplama aracının ortalama otuz dakikada doldurulmasından hareketle katılımcılar gönüllülük esasına göre belirlenmiş; ölçeği doldurmak

---

⁵⁰ Ali Baltacı, "Nitel Araştırmalarda Örneklem Yöntemleri ve Örnek Hacmi Sorunsalı Üzerine Kavramsal Bir İnceleme", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/1 (2018): 231-274.

⁵¹ Baltacı, "Nitel Araştırmalarda Örneklem Yöntemleri ve Örnek Hacmi Sorunsalı Üzerine Kavramsal Bir İnceleme", 237.

⁵² Charles Teddlie - Fen Yu, "Mixed Methods Sampling: A typology with Examples", *Journal of Mixed Methods Research* 1/1 (2007): 83.

istemeyen öğrencilerin yerine çalışmaya katılmaya istekli öğrenciler araştırmaya dâhil edilmiştir. Veriler 2017 yılı ocak-haziran ayları arasında araştırmacı tarafından örnekleme yer alan illere bizzat gidilerek toplamış, yanlış veya hatalı doldurulan ölçekler analize dahilmemiş; ölçeklerin baştan savma bir şekilde doldurulmamasına özen gösterilmiştir. Nitelikli veri sağlanmasını garanti altına almak için ölçekler doldurulmadan önce çalışmanın amacı, kapsamı ve kişisel bilgilerinin hiçbir şekilde kullanılmayacağı konusunda öğrenciler bilgilendirilmiştir. Ölçeklerin doldurulması aşamasının öğrencilerin boş derslerine veya ders dışı zamanlarına denk getirilmesine gayret edilmiş, ölçekler doldurulurken çoğunlukla rehber öğretmen veya okul yöneticilerinin süreci gözlemlemesi sağlanmıştır. Ayrıca okul yöneticilerinin isteği üzerine çalışma yapılacak okulların bilgilerinin araştırmada yer almayacağı taahhüt edilmiş; ancak araştırma sonuçları ilgili okullarla paylaşılmıştır.

Ölçme Aracı

Bu araştırmada kullanılan veri toplama aracı iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde katılımcıların demografik niteliklerini belirlemek için hazırlanmış 'kişisel bilgi formu' ile ikinci bölümünde öğrencilerin değer yönelimlerini belirlemek amacıyla Schwartz, Vecchione, Fischer, Ramos, Demirutku, Dirilen-Gümüş, Ciecuch, Davidov, Beierlein, Verkasalo, Lönnqvist, Lönnqvist ve Konty tarafından geliştirilen 'Portre Değerler Anketi-57'nin⁵³, Demirutku ve Dirilen-Gümüş tarafından Türkçe'ye uyarlanan formu gerekli izinler alınarak kullanılmıştır. Kültürel esnekliğe sahip olduğu belirtilen ve bir bölümü Türk öğrenci grubundan toplanan verilerle geliştirilen ölçek, 57 değerden, bu değerler ise 19 değer tipinden oluşmaktadır. Değer tipleri ise özyönelim-düşünme, özyönelim-eylem, uyarılım, hazcılık, başarı, güç-üstünlük, güç-kaynak, itibar, güvenlik-kişisel, güvenlik-toplumsal, geleneksellik, uyma-kurallar, uyma-kişilerarası, alçakgönüllülük, iyilikseverlik-güvenilebilirlik, iyilikseverlik-önemseme, evrensellik-ilgi, evrensellik-doğa ve evrensellik-hoşgörüdür. Ölçek altılı likert türünde puanlanmakta olup ölçekten alınacak en yüksek puan 6'dır. Ölçeğin özgün formunun güvenilirlik katsayısı en düşük .63, en yüksek ise .87 arasında değişmekte olup bu araştırmada .69 ile .93 arasında değişen güvenilirlik katsayıları hesaplanmıştır.

---

⁵³ Schwartz v.dğr., "Refining the Theory of Basic Individual Values.", 22.

İMAM-HATİP LİSESİ ÖĞRENCİLERİNİN DEĞER YÖNELİMLERİ

Verilerin Analizi

Ölçme aracıyla toplanan veriler SPSS paket programı ile analiz edilmiştir. Öncelikle öğrencilerin demografik özellikleri sınıflandırılmış, daha sonra verilerin normallik testleri yapılmıştır. Verilerin normal dağıldığı belirlendikten sonra, cinsiyet ve değerler arasındaki ilişkinin belirlenmesinde ilişkisiz örneklem t-testi, sınıf düzeyi ile değer arasındaki ilişkinin belirlenmesinde ise tek yönlü varyans analizi (ANOVA) kullanılmıştır. Analiz sonuçlarının sunulmasında, tablo genişlikleri dikkate alınmış ve yalnızca anlamlı ilişki belirlenen boyutlar yorumlanmıştır.

Bulgular

Tablo 1.'de imam-hatip lisesi öğrencilerinin değer yönelimleri ve değer önceliklerine yönelik bulgular yer almaktadır.

Tablo 1. Öğrencilerin Değer Yönelimlerine İlişkin Bulgular

Değer Tipleri	$\bar{X}$	ss	Öncelik Sırası
İtibar	5.35	.44	3
Güç-Kaynak	5.17	.53	6
Güç-Üstünlük	5.39	.28	2
Başarı	5.28	.68	5
Hazcılık	5.42	.26	1
Uyarılım	5.12	.77	7
Özyönelim- Eylem	5.01	.62	9
Özyönelim- Düşünme	5.07	.57	8
Evrensellik- Hoşgörü	3.82	.67	16
Evrensellik- Doğa	4.22	.76	12
Evrensellik- İlgi	4.18	.55	13
İyilikseverlik- Güvenilebilirlik	3.54	.56	19
İyilikseverlik- Önemseme	3.64	.62	18
Alçakgönüllülük	3.77	.88	17
Uyma- Kişilerarası	4.01	.79	14
Uyma- Kurallar	3.93	.87	15
Geleneksellik	4.95	.32	11
Güvenlik- Toplumsal	4.98	.61	10
Güvenlik- Kişisel	5.31	.51	4

THE VALUE ORIENTATIONS OF IMAM-HATIP HIGH SCHOOL STUDENTS

Tablo 1. incelendiğinde, katılımcıların (imam-hatip lisesi öğrencileri) en fazla önem atfettikleri değer, hazcılıktır ($X=5.42$). Hazcılık (hedonizm) değeri içerisinde yaşamdan zevk alma beklentisi, yaşamdan zevk alacak şekilde davranmak ve isteklerine düşkün olmak gibi eylem ve davranışlar yer almaktadır. Katılımcıların ikinci sırada önem atfettikleri değer olan güç-üstünlük ($X=5.39$), toplum içinde sosyal güç veya otorite sahibi olmak, güvenilir olmak ve diğerlerinin onun emirlerine uyması, gibi eylem ve davranışları içermektedir. Katılımcıların üçüncü sırada önem atfettikleri değer olan itibar ($X=5.35$), toplum içinde utanılacak bir duruma düşmemek, toplum içinde sahip olduğu imajı korumak ve insanlarla alay edip onları kızdırmamak gibi eylem ve davranışları kapsamaktadır. Buna karşın 17. sırada olan alçakgönüllülük ($X=3.77$), 18. Sırada olan iyilikseverlik-önemseme ($X=3.64$) ve 19. Sırada olan iyilikseverlik-güvenilebilirlik ($X=3.54$), katılımcıların en az önem atfettikleri değerlerdendir. Tablo 2.'de katılımcıları cinsiyetlerine göre değer yönelimleri arasındaki ilişki yer almaktadır.

Tablo 2. Cinsiyet ile Değerler Arasındaki Farklılaşmaya Düzeyi

Değer Tipleri	Cinsiyet	N	$\bar{X}$	ss	t	p
Güç-Üstünlük	Kız	703	5.36	.25	2.122	.034
	Erkek	686	5.42	.31		
Başarı	Kız	703	5.43	.67	2.275	.023
	Erkek	686	5.13	.69		
Hazcılık	Kız	703	5.51	.21	2.087	.037
	Erkek	686	5.33	.31		
Evrensellik- Hoşgörü	Kız	703	3.91	.64	2.185	.029
	Erkek	686	3.73	.70		
İyilikseverlik- Güvenilebilirlik	Kız	703	3.61	.54	2.348	.019
	Erkek	686	3.47	.58		
İyilikseverlik- Önemseme	Kız	703	3.69	.58	2.045	.041
	Erkek	686	3.59	.66		
Alçakgönüllülük	Kız	703	3.85	.81	2.025	.043
	Erkek	686	3.69	.95		
Uyma- Kurallar	Kız	703	4.02	.85	2.006	.045
	Erkek	686	3.84	.89		
Geleneksellik	Kız	703	4.62	.39	3.297	.001
	Erkek	686	5.28	.25		

Tablo 2. incelendiğinde, katılımcıların güç-üstünlük ve geleneksellik değerlerine erkeklerin kızlara göre daha fazla önem atfettikleri belirlenmiştir

İMAM-HATİP LİSESİ ÖĞRENCİLERİNİN DEĞER YÖNELİMLERİ

($p < .05$). Buna karşın başarı, hazcılık, evrensellik-hoşgörü, iyilikseverlik-güvenilebilirlik, iyilikseverlik-önemseme, alçakgönüllülük ve kurallara uyma değerlerine kızların, erkeklere göre daha fazla önem verdikleri belirlenmiştir ($p < .05$). Bu kapsamda cinsiyet ile anlamlı ilişki göstermeyen değer boyutları, itibar, güç-kaynak, uyarılım, özyönelim- eylem, özyönelim- düşünme, evrensellik-doğa, evrensellik-ilgi, uyma-kişilerarası, güvenlik- toplumsal, güvenlik- kişisel olarak sıralanabilir. Tablo 3.'te sınıf düzeyine göre katılımcıların değer yönelimlerine ilişkin bulgular yer almaktadır.

Tablo 3. Sınıf Düzeyi ile Değerler Arasındaki Farklılaşma Düzeyi

Değer Tipleri	Sınıf Düzeyi	N	$\bar{X}$	ss	F	p	Fark
Başarı	9	351	5.44	.71	5.452	.001	9>12
	10	339	5.36	.65			9>11
	11	342	5.25	.61			9>10
	12	357	5.07	.75			
Hazcılık	9	351	5.23	.36	4.054	.007	12>11
	10	339	5.35	.16			12>10
	11	342	5.49	.23			12>9
	12	357	5.61	.29			
Uyma- Kurallar	9	351	4.13	.91	4.166	.006	9>12
	10	339	4.03	.83			9>11
	11	342	3.87	.89			9>10
	12	357	3.69	.85			
Evrensellik- Hoşgörü	9	351	4.01	.65	4.665	.003	12>11
	10	339	3.86	.69			12>10
	11	342	3.76	.72			12>9
	12	357	3.65	.62			

Tablo 3. incelendiğinde başarı, evrensellik-hoşgörü ve kurallara uyma değerlerinin 9. sınıf düzeyinde diğer sınıflara göre daha fazla önemsendiği, sınıf düzeyi yükseldikçe başarı, hoşgörü ve kurallara uyma değerlerine atfedilen önemin azaldığı görülmektedir. Buna karşın hazcılık değerine 12. sınıf düzeyinde, diğer sınıflara göre daha fazla önem atfedildiği, sınıf düzeyi yükseldikçe hazcılığa atfedilen önemin de yükseldiği belirlenmiştir.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

İmam-hatip lisesi öğrencilerinin değer yönelimlerini belirlemeyi amaçlayan

bu çalışma sonucunda, öğrencilerin en fazla önem atfettikleri değer, hazcılık olup araştırmanın bu sonucu oldukça dikkat çekicidir. Schwartz'ın tanımladığı şekliyle hazcılık, bireysel zevke ve hazzı yönelimi ifade etmekte hayattan zevk alma ve anı yaşama gibi davranışları kapsamaktadır.⁵⁴ Bu araştırma sonucuna dayanılarak imam-hatip lisesi öğrencilerinin hazcı davranışlar sergileme eğiliminde olduğu belirlenebilir.

Bauman hazcılığın kökeninde yatan tüketim kültürünü postmodern sürecin ürünü olarak ifade eder. O'na göre; insan postmodern düzende var olmak istiyorsa; tüketim piyasasının körüklediği sonsuz olasılık ve sürekli yenilenme hastalığına kapılmalı; yeni kimlik edinme pahasına geçmişte yaşadığı tüm deneyimleri terk etmelidir.⁵⁵ Bu terk ediş belirli bir yenilenme hazzını deneyimlemeyi sağlar. Böylece sosyal kimlik kazanma sürecindeki imam-hatip öğrencisi, tüketim kültürüne uyarak sosyal alanlar içinde var olma ve hazzı yakalamaya çalışır. Bauman'a göre hazzın karşılanmasını esas alan her çaba, aslında tüketim kültürünün yeniden üretimi ve statükonun sürekliliği için imkân sağlamaktadır.⁵⁶ Böylesi bir kısır döngü içinde birey, gerçek hazzın kaynağını tüketimde arayacak ve giderek daha da materyalist dünyanın esiri haline gelecektir. Sonuç olarak imam-hatip lisesi öğrencilerinin tüketim toplumunun baskın değer yargılarını içselleştirme eğiliminde olduğu ve hazcılığı yaşamlarında öncellediği sonucuna varılabilir. Bu durum sosyal bir kısır döngü olmakla birlikte, toplumun geleceğine yön veren ana akım düşünce ve davranışları görünür kılmayı açısından önemsenmelidir.

İmam-hatip lisesi öğrencilerinin önem atfettiği ikinci değer olan güç-üstünlük farklı noktalara işaret etmesi açısından önemlidir. Belirli bir otorite olma, güce hâkim olma veya gücü elinde tutarak kendi isteklerini diğerlerine dayatma gibi eylem ve davranışları kapsayan bu değer, imam-hatip lisesi gençliğinin genel bir güç istencinin etkisinde olduğunu göstermektedir. Kolay yoldan edinilen güce tamah etme veya başkalarının bir ömür çalışarak edindikleri birikimi, kısa ve kolay yoldan elde eden insanların yüceltiği günümüz popüler

---

⁵⁴ Burcu Özcan, "Hedonizm ve Kimlik Temeline Dayalı Postmodern Tüketim Yaklaşımı", *Sosyoloji Konferansları*, 35 (2007): 120.

⁵⁵ Zygmunt Bauman - Mark Haugaard, "Liquid Modernity and Power: A Dialogue with Zygmunt Bauman", *Journal of Power* 1/2 (2008): 118.

⁵⁶ Zygmunt Bauman, *Liquid Modernity* (New York: John Wiley & Sons, 2013), 88.

İMAM-HATİP LİSESİ ÖĞRENCİLERİNİN DEĞER YÖNELİMLERİ

kültüründe⁵⁷, yoğun bir şekilde gençlere diletlen kavram olan güç, farklı anlamları olan etkileşimli bir olgudur. Bu noktada gençlerin güç istencinin ardında yatan nedenlerin bilinmesi gereklidir. Nietzsche'ye göre "varlığın en içten özü" veya önceden yerleşmiş ilkeleri ve değerleri kabul etmemek, bunları dönüştürerek yeniden yaratmak olarak ifade edilen güç⁵⁸, bireylerin belirli yoğunlukta sahip olmayı istediği bir olgudur. Nietzsche, insanoğlunun yaşam mücadelesinin özünün bir güç istemi olduğunu savunur. Nietzsche'ye göre bütün canlılar yaptığı tüm eylemleri kendini korumak için değil, daha fazlası olmak için yapar ve güç istemi yaşamın devamlılığı için şarttır.⁵⁹ Hobbes ise insanlar, diğerlerine kıyasla şan ve kazanç peşinde oldukları için, normal olarak diğerleriyle basitçe arkadaşlık etmekten ziyade onların üstünde egemenlik kurmaya eğilimlidir tezini savunur.⁶⁰ Ancak Montesquieu, boyun eğdirme, güç istenci ve arzu gibi düşüncelerin Hobbes'un sandığından daha karmaşık bir açıklaması olduğunu iddia ederken "kanunların doğası üzerine" isimli eserinde, özgürlük kadar boyun eğiş biçimlerinin de kanunla ilişkisi olduğunu ve gençlerdeki güç istencinin aslında kanunlara karşı koyma eğiliminin özelliği olduğunu savunur.⁶¹ Adorno, Jaspers ve Heidegger ise, özelinde varoluşçuluğun özgürlüğünü içeren bir güç istenci olduğunu iddia eder.⁶² Gençlerin güç istencini, özünde bir varolma mücadelesi veya değişen kimliklerinin sosyal alanda kabul görmesi olarak adlandıran Habermas, bir değer olarak gücün, kolay elde edilmeyen ancak kitleler arası etkileşimle yoğunluğu artan etkisine dikkat çeker.⁶³ İmam-hatip lisesi öğrencileri, anılan tartışmalara uygun bir şekilde, değişen toplumsal düzenin onlara sunduğu güç istencini kabul etme eğilimindedir. Bu eğilim, toplumsal değişimin gücünü temsil ettiği gibi, gençlerin kolay olana tamah etmeleri veya çaba sarfetsiz bir otorite sahibi olmak istemeleri

---

⁵⁷ Yavuz Yıldırım, "Liberal Demokrasinin Krizi Bağlamında Avrupa'da Sağ-Popülizm ve Yükselen Aşırı-Sağ.", *Amme İdaresi Dergisi* 50/2 (2017): 62.

⁵⁸ Friedrich Wilhelm Nietzsche, *Güç istenci*, trc. Nilüfer Epçeli (İstanbul: Say Yayınları, 2010), 24.

⁵⁹ Nietzsche, *Güç istenci*, 35-37.

⁶⁰ James H. Read, "Thomas Hobbes: Power in the State of Nature, Power in Civil Society", *Polity* 23/4 (1991): 519.

⁶¹ Paul O. Carrese, *The Cloaking of Power: Montesquieu, Blackstone and the Rise of Judicial Activism* (University of Chicago Press, 2010), 56.

⁶² Wendy Brown, *States of Injury: Power and Freedom in Late Modernity*, 6. Baskı (New Jersey: Princeton University Press, 1995).

⁶³ Jürgen Habermas, *The Theory of Communicative Action: Lifeworld and Systems, a Critique of Functionalist Reason*, 2. Baskı (New York: John Wiley & Sons, 2015), 135.

olarak da yorumlanabilir.

Bu araştırmanın dikkat çekici bir diğer sonucu, imam-hatip lisesi öğrencilerinin hoşgörü değerine olumlu yaklaşımlarına karşın, yaşantılarının son sıralarında önem atfetmeleridir. Hoşgörü değerinin içerisine “diğerlerine karşı sabırlı davranmak”, “diğerleri ile aynı fikirde olmasa dahi onları kabullenmek” ve “aykırı düşüncelere saygı göstermek” gibi eylem ve davranışlar girmektedir. Hoşgörü, olaylara veya olgulara karşı anlayışlı olma, önyargısız yaklaşım sergileme⁶⁴ olarak değerlendirdiğinde hoşgürsüzlük, olay ve olgulara karşı anlayışsızlık ve önyargılarla yaklaşım sergileme olarak algılanmalıdır. Hoşgürsüzlük bir eylem olup, birlikte yaşama farklılıklarının belli bir noktada buluşturma özelliğinden uzaklaştırılmasıdır. Bu anlamda hoşgürsüz olma özelliği öne çıkmış toplumlarda kaosu, anlaşmazlıkların arttığı ve kamu düzenin ihlal edildiği görülür.⁶⁵ Düşünür Voltaire hoşgörü için söylediği “anlaşmazlık, insanın en büyük hastalığıdır, hoşgörü ise en büyük çaresidir” sözü hoşgürsüzlüğün pozitif anlamda açıklanmasına en güzel yanıttır. Bu nedenle, insanların hoşgörülü olmaları, toplum düzenin korunması bakımından önemli bir ölçüttür.

Katılımcıların hoşgörü gibi önemli bir değere az önem atfetmelerinin farklı nedenleri olabilir. Hoşgürsüzlüğü psikolojik bağlamda ele alan Zimbardo, modern kent insanının hoşgürsüzlüğünün, kendi içsel egosundan, ben merkezli oluşundan ve kendi kibrinin kurbanı olmasından kaynaklandığını belirtmektedir.⁶⁶ Zimbardo'ya göre, kişinin fazlaca ben odaklı yaşamasının, onu diğer tüm kültürel veya düşünsel unsurlara karşı tepkisel olmaya ittiğini; kişi kendi iç dünyasına uygun olmayan bir alan ile karşılaştığında ya bahaneler üreterek veya olumsuz tepkiler vererek tahammülsüzlüğünü dışa vurduğunu savunmaktadır.⁶⁷ Freud ise bireysel ve toplumsal hoşgürsüzlüğün en önemli unsurlarının mazeret bulmak, kıskanmak, kıyaslamak, yansıtma, maskeleyen ve korku duymak olduğunu bildirmektedir.⁶⁸ Bu noktada sosyolojik perspektiften

⁶⁴ Rivka T. Witenberg, “Previous Research About Tolerance”, *The Psychology of Tolerance* (Springer, 2019), 16.

⁶⁵ Michael J. Zvolensky v.dğr., *Distress Tolerance: Theory, Research and Clinical Applications* (New York: Guilford Press, 2011), 93.

⁶⁶ Philip Zimbardo, *The Lucifer Effect: How Good People Turn Evil* (London: Random House, 2007), 12.

⁶⁷ Zimbardo, *The Lucifer Effect: How Good People Turn Evil*, 15-19.

⁶⁸ Mark Edmundson, *The Death of Sigmund Freud: Fascism, Psychoanalysis and the Rise of*

İMAM-HATİP LİSESİ ÖĞRENCİLERİNİN DEĞER YÖNELİMLERİ

hoşgörüsüzlüğün nedenleri belirlenebilir. Martha C. Nussbaum, hoşgörüsüzlüğün ardında yatan esas nedenin, “en narsistik duygu” diye nitelediği korku olduğunu savunur. Ona göre, insanların hayatta kalmalarına ve tehlikelerden sakınmalarına yardımcı olagelmış doğal bir düzenek olan korkunun, insan dünyasında özellikle retorik ve siyaset aracılığıyla nasıl bir tahammülsüzlük kültürü haline getirildiğini, 11 Eylül saldırılarından sonra dünyayı etkisi altına alan korku ikliminin ise sosyolojik olarak hoşgörüsüzlüğü beslediğine vurgu yapmaktadır. Nussbaum, akla uygun korku ile akla uydurulmuş korkuyu özenle birbirinden ayırarak hoşgörüsüzlüğün akla uydurulmuş bir korkudan kaynaklandığını belirtmektedir.⁶⁹ Bu noktada farklılıkları anlamak, ötekine yönelik tahammülsüzlüğü aşmak ve daha dengeli, içleyici toplumlar inşa edebilmek için empati yapmamız ve hoşgörü gibi önemli bir değerın gençlerde içselleştirilmesi amacıyla çaba sarfetmemiz gereklidir.

Literatürde gençler arasında yaygınlaşan hoşgörüsüzlük, tahammülsüzlük ve sabırsız davranışlar ile ilgili çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalardan birinde Kır, Altay ve Ceyhan, okullarda nitelikli insan yetiştirilmesinin önüne geçen, toplumdaki karşılıklı sevgi, anlayış, hoşgörü, sabır, tahammül gibi kutsal değerlerin yerini alan yabancılaşma ve şiddet eğilimlerinin cemiyetlerde onarılması güç dejenerasyonlara, mutsuzluklara neden olduğunu ve bu durumun temelde hoşgörüsüzlükten kaynaklandığını belirlemişlerdir.⁷⁰ Bunun yanında toplumda yaşanan değer erozyonunun bir sonucu olarak gençlerde hoşgörüsüzlüğün yaygınlaştığını dile getiren Akgül, imam-hatip lisesi öğrencilerinin toplum genelinde var olan tahammülsüzlük ve sabırsızlıktan fazlasıyla etkilendiğini ifade etmiştir.⁷¹ Bu araştırma sonuçları literatür ile benzerlik göstermektedir. İmam-hatip lisesi öğrencileri hoşgörü kavramına karşı olumlu yaklaşımlar da hoşgörüyü yaşamlarının son sıralarında ele almakta ve ona daha az değer vermektedirler.

Bu araştırmada imam-hatip lisesi öğrencilerinin yaşantılarında daha az önem

---

Fundamentalism (A&C Black, 2010), 53.

⁶⁹ Martha C. Nussbaum, *The New Religious Intolerance* (Harvard University Press, 2012), 23-37.

⁷⁰ İbrahim Kır v.dğr., “Lise 9. Sınıf Öğrencilerinin Yabancılaşma Düzeylerinin ve Şiddete Yönelik Tutumlarının Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi”, *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 11/1 (2014): 158.

⁷¹ Züleyha Akgül, *Yetişkin Din Eğitimi Açısından Dini İletişim ve Sabır Değeri* (Yüksek Lisans, Hitit Üniversitesi, 2019).

atfettikleri diğer bir değer olan iyilikseverlik: yardımseverlik, dürüst olma, bağışlayıcı olma, sadık olma, sorumluluk sahibi olma, gerçek arkadaşlık, olgun sevgi, manevi ve anlamlı hayat” gibi kavramları içermektedir. Bu değer kategorisinde, genellikle yakın olunan kişilerin iyiliğini gözetme ve geliştirme nitelikleri ön plandadır. Ancak iyilikseverlik gibi önemli bir değer, imam-hatip lisesi öğrencilerinin değer yönelimleri arasında son sıralarda yer alması düşündürücüdür. Bu durum bireyci toplumsal dönüşüm kuramı ile açıklanabilir. Söz konusu kuramda bireyler, kendi toplumsal varlıklarını öncelemekte ve egoist bir davranış kalıbı ve rol takımına sahip olmaktadır. Bunun yanında diğerlerini umursamamakta veya ötekileştirmektedirler. Profesyonellik olarak da adlandırılan söz konusu durum, kişinin duygularından arınık ve profesyonel davranmasını, diğerleri ile sadece sınırlı konularda ve oldukça yüzeysel ilişkiler kurmasını ifade eder.⁷² Bireysellik, kişinin diğerlerine amaçsız veya çıkarısız yardım etmesinin beyhude bir çaba olarak görülmesini ve amaçlı pratiklerin daha makbul sayılmasını önerir. Bu açıdan giderek bireyselleşen toplumlarda, kişilerin birbirlerine karşı yardımsever veya iyiliksever davranışlar sergilemesinin altında belirli yarar veya çıkar beklentisi olduğu düşüncesi yatar.⁷³ Bu araştırma ile belirginleşen söz konusu durum, Türk toplumunun giderek bireyselleştiğini ve temel insani değerlerden uzaklaştığı anlamına gelmemektedir. Buna karşın örneklem dâhilindeki imam-hatip lisesi öğrencilerinde söz konusu bireyselleşme eğilimlerinin arttığı bulgusu önemlidir.

Araştırma sonucunda hoşgörü ve kurallara uyma değerlerinin 9. sınıf düzeyinde, diğer sınıflara göre daha fazla önemsendiği belirlenmiştir. Öğrenciler ergenliğin ilk yıllarında daha fazla kurallara uyma eğiliminde iken, yıllar ilerledikçe kurallara uyma değeri azalmaktadır. Ayrıca bu araştırma ile sınıf düzeyi yükseldikçe başarı, hoşgörü ve kurallara uyma değerlerine atfedilen önemin azaldığı belirlenmiştir. İmam-hatip lisesinde öğrenim gören öğrencilerin akademik başarıları yıllar içinde azalma eğilimi göstermektedir. Bu durumun en önemli nedeni, söz konusu öğrencilerin yükseköğretime geçişte zorluk çekmeleri ve gelecek beklentilerinin diğer okullara devam edenlere oranla daha düşük

---

⁷² Neil Gross, “A Pragmatist Theory of Social Mechanisms”, *American Sociological Review* 74/3 (2009): 358-379.

⁷³ Anthony Elliott v.dğr., “The New Individualism and Contemporary Japan: Theoretical Avenues and the Japanese New Individualist Path”, *Journal for the Theory of Social Behaviour* 42/4 (2012): 439.

İMAM-HATİP LİSESİ ÖĞRENCİLERİNİN DEĞER YÖNELİMLERİ

düzeyde kalmadır.

Ayrıca imam-hatip lisesi öğrencilerinin çoğunluğu, mezuniyet sonrasında istihdam ve yükseköğretime devam edememe kaygısı yaşadıklarından, akademik başarılarının yüksek olmasını umursamamaktadırlar.⁷⁴ Bu noktada beklentilerine cevap alamayan veya umutsuzluğa kapılan öğrencilerin, kurallara uymaması veya hoşgörüsüzlük göstermesi doğaldır. Kurallara uymak, önemli bir değer alanı olsa da ergenlerin kurallara uymaktansa onları çiğnemek ve kurallara karşı gelmek gibi bir eğilimde olması, sosyal kimlik kazanma sürecinin önemli göstergelerindedir.⁷⁵

Araştırmanın diğer bir sonucu, hazcılık değerine 12. sınıf düzeyinde, diğer sınıflara göre daha fazla önem atfedildiği, sınıf düzeyi yükseldikçe hazcılığa atfedilen önemin de yükseldiğidir. Yukarıda anılan tartışmalara göre hazcılık, yıllar itibarıyla bireyselleşen ve sosyal alandan soyutlanan bireylerin içselleştirdiği bir değerdir. Böylesi bir değerın yıllar içinde artarak son sınıflarda zirve noktasına erişmesi, imam-hatip lisesi öğrencilerinin giderek bireyselleştğini ve hazcılığın egemen değer haline geldiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Her ne kadar literatürde imam-hatip lisesi öğrencilerinin değer yönelimlerini belirlemeye yönelik çalışmaya rastlanılmamış olsa da yukarıda belirlenen sonuçların literatürdeki farklı araştırmalarla desteklendiği söylenebilir. Örneğin, Arslan ve Tunç çalışmasında, Schwartz'ın Değerler Ölçeği'ni kullanarak İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin değer yönelimleri belirlenmeye çalışılmıştır.⁷⁶ Öğrencilerin birey düzeyi değerleri kategorisinde üst düzey değerler olarak "iyilikseverlik, evrenselcilik, güvenlik, özyönelim" değer grupları gelmiştir. Alt düzey değerlerin sıralanması ise en alt düzeyden itibaren "hazcılık, uyarılım, uyma" şeklindedir. Bu çerçevede ana değer gruplarının sıralaması ise "özdeşlik, muhafazacı yaklaşım, yeniliğe açıklık, özgünlük" olarak görülmüştür. "Cinsiyet" ve "öğrenim görülen sınıf" öğrencilerin değer eğilimlerinde anlamlı farklılık oluşturmuştur.

Sarıcı Bulut, öğrencilerin cinsiyet değişkenine göre değer yönelimlerinin

---

⁷⁴ Ozgur, *Islamic Schools in Modern Turkey: Faith, Politics and Education*; Bozan, *Devlet ile Toplum Arasında: Bir Okul: İmam-Hatip Liseleri... Bir Kurum: Diyanet Şşleri Başkanlığı...*, 45.

⁷⁵ Jan E. Stets - Peter J. Burke, "Identity Theory and Social Identity Theory", *Social Psychology Quarterly*, 2000, 224-237.

⁷⁶ Arslan - Tunç, "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Değer Yönelimlerindeki Farklılaşmalar".

iyilikseverlik, uyarılım, uyma ve güvenlik alt ölçeklerinde farklılaştığı, erkek öğrencilerin uyarılım değerine yönelimlerinin kız öğrencilerin uyarılım değerine yönelimlerinden daha yüksek olduğu, kız öğrencilerin iyilikseverlik, uyma ve güvenlik değerlerine yönelimlerinin erkek öğrencilerden daha yüksek olduğu bulgusuna ulaşmıştır. Sınıf düzeyi değişkenine göre değer yönelimleri incelendiğinde güç, hazcılık ve uyarılım alt ölçeklerinden elde edilen değer yönelim puanlarının; sosyoekonomik düzey değişkenine göre değer yönelimleri incelendiğinde, evrenselcilik ve geleneksellik alt ölçeklerinden elde edilen değer yönelim puanlarının; mezun oldukları ortaöğretim kurum türü değişkenine göre değer yönelimleri incelendiğinde, evrenselcilik, uyma, güvenlik alt ölçeklerinden elde edilen değer yönelim puanlarının farklılaştığı görülmüştür.⁷⁷ Ayrıca Meydan, Hasanov ve Dikmen tarafından yürütülen başka bir çalışmada Araştırma sonucunda velilerin değer tercihlerinin dindar, ihtiyatlı, vatansever, girişimci, uyumlu, sosyal güç, özyönelimci değer boyutlarında odaklandığı; velilerin genel olarak çocukları için en çok tercih ettikleri değerlerin dindar, vatansever ve ihtiyatlı gibi gelenek, yerel ve toplumsallığa vurgu yapan değerler olduğu; özyönelim, sosyal güç ve girişimci değer kategorilerinin oransal olarak daha az tercih edildiği; çocuklarda görülmek istenen değerler açısından genel olarak meslek liseleri ve imam-hatipler ile diğer okul velileri arasında anlamlı farklılıkların bulunduğu belirlenmiştir.⁷⁸ Anılan araştırma velilerin görmek istedikleri öğrenci profili ile öğrencilerin bu çalışma kapsamında belirlenen değer yönelimlerinin bu denli farklı olması yalnızca kuşak çatışması tezi ile açıklanamaz; bu durum, sosyal bir sorun olan bireyselleşmenin toplum katmanlarına hızla yayıldığına ve toplumda değer yargılarının hızla bozunduğuna da dikkat çekmektedir.

Sonuç olarak bu çalışma ile imam-hatip lisesi öğrencilerinin değer yönelimleri belirlenmiştir. Değer yönelimleri, kişiden kişiye veya belirli bir zaman diliminden diğerine değişiklik gösteren son derece dinamik yapılardır. Sosyal bilimlerin doğası gereği, incelenen olgular farklı bağlamlarda farklı sonuçlar verme eğilimindedirler. Bu açıdan bu araştırma dar bir örneklem üzerinde ve

⁷⁷ Safiye Sarıcı Bulut, "Gazi Eğitim Fakültesi Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Bölümü ve Diğer Bölüm Öğrencilerinin Değer Eğilimlerinin Karşılaştırılması", *The Journal of Academic Social Science Studies* 6/1 (2013): 1245-1261.

⁷⁸ Hasan Meydan v.dğr., "Nasıl Bir Çocuk? (Zonguldak İlindeki Velilerin Çocuklarında Görmek İstedikleri Değerlerin Okul Türü Değişkenine Göre Analizi)", *Değerler Eğitimi Dergisi* 13/29 (t.y.): 149-190.

İMAM-HATİP LİSESİ ÖĞRENCİLERİNİN DEĞER YÖNELİMLERİ

nicel araştırma mantığı ile yürütülmüştür. İleride yapılacak araştırmaların, değerleri daha iyi belirleyebilmek amacıyla nitel araştırma veya karma desende tasarlanması önerilebilir. Karma desen araştırmalar nitel ve nicel araştırma yöntemlerini birlikte kullanırlar; nitelin ayrıştırıcı ve detaylandırıcı doğası ve nicelin genellenebilirliğe imkân veren yaklaşımının⁷⁹ işe koşulmasıyla değer gibi girift bir kavram daha iyi incelenebilir. Ayrıca araştırma kapsamında belirlenen bireyci ve hoşgörüsüz toplum vurgusunun azaltılması amacıyla empati eğitimleri yapılması ve birlikte yaşama kültürünün öğrencilere kazandırılması gereklidir. Disiplinler arası bir kavram olan değerlerin, farklı disiplinlerini de içerecek şekilde ele alınması gereklidir. İmam-hatip lisesi öğrencilerine odaklanan bu çalışmanın, farklı lise türlerinde denemesi, bu araştırmanın geçerliğinin belirleyicisi olacaktır.

Kaynakça

- Ağılkaya, Zuhul. “İntihar ve Din: İntihar Girişiminde Bulunanlar Üzerine Empirik Bir Araştırma”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38/1 (2010): 173-202.
- Akbaş, Oktay. “Değer Eğitimi Akımlarına Genel Bir Bakış”. *Değerler Eğitimi Dergisi* 6/16 (2008): 9-27.
- Akgül, Züleyha. *Yetişkin Din Eğitimi Açısından Dini İletişim ve Sabır Değeri*. Yüksek Lisans, Hitit Üniversitesi, 2019.
- Altaş, Nurullah. “Çokkültürlü Din Eğitimi Modeli Geliştirmede İşlem Basamakları İçin Bir Deneme”. *Değerler Eğitimi Dergisi* 1/1 (2003): 19-42.
- Altaş, Nurullah. *İlköğretimde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi*. Ankara: Nobel Akademik Yayın, 2001.
- Armet, Stephen. “Religious Socialization and Identity Formation Of Adolescents In High Tension Religions”. *Review Of Religious Research*. 2009. 277-

---

⁷⁹ Ali Baltacı, “Nitel Veri Analizinde Miles-Huberman Modeli”, *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/1 (2017): 1-15.

297.

Arslan, Mustafa - Tunç, Esra. "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Değer Yönelimlerindeki Farklılaşmalar". *Değerler Eğitimi Dergisi* 11/26 (2013): 7-39.

Aşıkoğlu, Nevzat Yaşar. "Toplum Hayatımızda Dinin Yeri ve Din Eğitiminin Önemi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 2 (1998): 45-49.

Aşlamacı, İbrahim. "İmam Hatip Liselerindeki Din Eğitiminin Niteliği İle İlgili Sorunlar: Okul Yöneticilerinin Görüşlerine Dayalı Nitel Bir Araştırma". *Turkish Studies* 12/10 (2017): 49-80.

Aula, Pekka. "Social Media, Reputation Risk And Ambient Publicity Management". *Strategy & Leadership* 38/6 (2010): 43-49.

Aydın, Ayhan. *Felsefe Düşünce Tarihi*. Ankara: Pegem A Yayıncılık, 2017.

Aydın, Ayhan. *Sınıf Yönetimi*. Ankara: Pegem A Yayıncılık, 2017.

Aydın, Ali Rıza. "İnanma İhtiyacı ve Dinî Ritüellerin Psikolojik Değeri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/2 (2009): 87-100.

Ayık, Y. Ziya - Özdemir, Abdülkadir - Yavuz, Uğur. "Lise Türü ve Lise Mezuniyet Başarısının, Kazanılan Fakülte İle İlişkisinin Veri Madenciliği Tekniği İle Analizi". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10/2 (2007): 441-454.

Aytepe, Mahsum. "Deizm-Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi". *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 3/1 (T.Y.): 113-136.

Ball, Stephen J. *Politics And Policy Making In Education: Explorations In Sociology*. New York: Routledge, 2012.

Baltacı, Ali. "Nitel Araştırmalarda Örnekleme Yöntemleri Ve Örnek Hacmi Sorunsalı Üzerine Kavramsal Bir İnceleme". *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/1 (2018): 231-274.

Baltacı, Ali. "Nitel Veri Analizinde Miles-Huberman Modeli". *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/1 (2017): 1-15.

İMAM-HATİP LİSESİ ÖĞRENCİLERİNİN DEĞER YÖNELİMLERİ

- Bar-Tal, Daniel. *Group Beliefs: A Conception For Analyzing Group Structure, Processes, And Behavior*. New York: Springer Science & Business Media, 2012.
- Başçı, Vahdettin. “Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22/1 (2018): 33-40.
- Bauman, David C. “Leadership And The Three Faces Of İntegrity”. *The Leadership Quarterly* 24/3 (2013): 414-426.
- Bauman, Zygmunt. *Liquid Modernity*. New York: John Wiley & Sons, 2013.
- Bauman, Zygmunt - Haugaard, Mark. “Liquid Modernity And Power: A Dialogue With Zygmunt Bauman”. *Journal Of Power* 1/2 (2008): 111-130.
- Bayraktar, Fatih - Sayıl, Melike - Kumru, Asiye. “Liseli Ergenler Ve Üniversiteli Gençlerde Benlik Saygısı: Ebeveyn Ve Akarana Bağlanma, Empati ve Psikolojik Uyum Değişkenlerinin Rolü.” *Türk Psikoloji Dergisi* 24/63 (2009).
- Bilecik, Sümeyra. “Eğitime Siyasi ve İdeolojik Yaklaşımlar Bağlamında Köy Enstitüleri Ve İmam Hatip Okulları”. *Mütefekkir* 3/6 (2016): 329-347.
- Boudon, Raymond. *The Origin Of Values: Reprint Edition: Sociology And Philosophy Of Beliefs*. New York: Routledge, 2017.
- Bozan, İrfan. *Devlet İle Toplum Arasında: Bir Okul: İmam Hatip Liseleri... Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı...* TESEV Yayınları, 2007.
- Brannon, Linda. *Gender: Psychological Perspectives*. New York: Routledge, 2016.
- Brown, Wendy. *States Of İnjury: Power And Freedom In Late Modernity*. 6. Bs. New Jersey: Princeton University Press, 1995.
- Byrne, Peter. *Natural Religion And The Nature Of Religion: The Legacy Of Deism*. Routledge, 2013.
- Carrese, Paul O. *The Cloaking Of Power: Montesquieu, Blackstone, And The Rise Of Judicial Activism*. University Of Chicago Press, 2010.

THE VALUE ORIENTATIONS OF IMAM-HATIP HIGH SCHOOL STUDENTS

- Cebeci, Suat. "Milli Kimlik Bağlamında Din-Kültür İlişkisi". *Akademik İncelemeler Dergisi (AID)* 3/2 (2008): 1-11.
- Cihan, Nazlı. "Okullarda Değerler Eğitimi ve Türkiye'deki Uygulamaya Bir Bakış". *Electronic Turkish Studies* 9/2 (2014): 429-436.
- Craib, Ian. *Modern Social Theory*. New York: Routledge, 2015.
- Çatalbaş, Erkan. *Lise Öğrencilerinin Düşünme Stilllerinin Akademik Başarı ve Ders Tutumları Arasındaki İlişki*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Davies, Gary - Miles, Louella. "Reputation Management: Theory Versus Practice". *Corporate Reputation Review* 2/1 (1998): 16-27.
- Davies, Sarah - Broekema, Henk - Nordling, Marie - Furnham, Adrian. "Do Women Want To Lead? Gender Differences In Motivation And Values". *Psychology* 8 (2017): 27-43.
- Demircioğlu, İsmail H. - Tokdemir, M. Ahmet. "Değerlerin Oluşturulma Sürecinde Tarih Eğitimi: Amaç, İşlev Ve İçerik". *Değerler Eğitimi Dergisi* 6/15 (2008): 69-88.
- Doğan, Mebrure. "Ergenlerin Değer Yönelimleri ve Değer Yönelimlerinin İnternet Bağımlılığıyla İlişkinin İncelenmesi". *Uluslararası Sosyal Ve Eğitim Bilimleri Dergisi* 5/10 (2018): 263-285.
- Doğan, Recai - Altaş, Nurullah. "Din Öğretiminde Yeni Yöntem Tartışmalarında Kuramdan Uygulamaya: İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programları (Ankara Modeli)". *Değerler Eğitimi Dergisi* 2/5 (2004): 23-38.
- Drucker, Peter. *The New Realities*. Routledge, 2012.
- Durak, Nejdet - İrğat, Muhammet. "Değersizleşme ve Yabancılaşma Bağlamında Tüketim Ahlakı Ve İnsan". *İlahiyat Akademi* 2/3 (2016): 75-88.
- Duru, Erdinç - Arslan, Gökmen. "Evlenmek Amacıyla Evden Kaçan Kız Ergenler: Bir Olgubilim Çalışması". *Türk Psikolojik Danışma Ve Rehberlik Dergisi* 5/41 (2014): 36-48.

İMAM-HATİP LİSESİ ÖĞRENCİLERİNİN DEĞER YÖNELİMLERİ

- Eckert, Penelope. "The Whole Woman: Sex And Gender Differences In Variation". *Language Variation And Change* 1/3 (1989): 245-267.
- Edmundson, Mark. *The Death Of Sigmund Freud: Fascism, Psychoanalysis And The Rise Of Fundamentalism*. A&C Black, 2010.
- Elliott, Anthony - Katagiri, Masataka - Sawai, Atsushi. "The New Individualism And Contemporary Japan: Theoretical Avenues And The Japanese New Individualist Path". *Journal For The Theory Of Social Behaviour* 42/4 (2012): 425-443.
- Ergene, Tuncay. "Lise Öğrencilerinin Sınav Kaygısı, Çalışma Alışkanlıkları, Başarı Güdüsü Ve Akademik Performans Düzeyleri Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi". *Eğitim Ve Bilim* 36/160 (2011).
- Ertit, Volkan. *Endişeli Muhafazakârlar Çağı: Dinden Uzaklaşan Türkiye*. 2. Bs. Ankara: Orient Yayınları, 2015.
- Fenstermaker, Sarah - West, Candace. *Doing Gender, Doing Difference: Inequality, Power, And Institutional Change*. Routledge, 2013.
- Fortin, Nicole M. - Oreopoulos, Philip - Phipps, Shelley. "Leaving Boys Behind Gender Disparities In High Academic Achievement". *Journal Of Human Resources* 50/3 (2015): 549-579.
- Gilson, Etienne. *History Of Christian Philosophy In The Middle Ages*. Washington: Catholic University Of America Press, 2019.
- Goffman, Erving. *Stigma: Notes On The Management Of Spoiled Identity*. London: Simon And Schuster, 2009.
- Gross, Neil. "A Pragmatist Theory Of Social Mechanisms". *American Sociological Review* 74/3 (2009): 358-379.
- Güngör, Erol. *Değerler Psikolojisi Üzerine Araştırma*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000.
- Gürsakar, Sevda. "PISA 2009 Öğrenci Başarı Düzeylerini Etkileyen Faktörlerin Değerlendirilmesi". *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 17/1 (2012): 441-452.

THE VALUE ORIENTATIONS OF IMAM-HATIP HIGH SCHOOL STUDENTS

- Habermas, Jürgen. *The Theory Of Communicative Action: Lifeworld And Systems, A Critique Of Functionalist Reason*. 2. Bs. New York: John Wiley & Sons, 2015.
- Hewer, Christopher J. - Lyons, Evanthia. *Political Psychology: A Social Psychological Approach*. New York: John Wiley & Sons, 2018.
- Hodson, Derek. *Teaching And Learning About Science: Language, Theories, Methods, History, Traditions And Values*. New York: Brill Sense, 2009.
- Johnsen, Sarah - Fitzpatrick, Suzanne. "Faith, Values And Metaphysical Positionality". *How To Research Religion: Putting Methods Into Practice*. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- Johnson, Burke - Christensen, Larry. *Educational Research: Quantitative, Qualitative, And Mixed Approaches*. Sage, 2008.
- Kaymakcan, Recep - Meydan, Hasan. "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programları Ve Öğretmenlerine Göre Değerler Eğitimi". *Değerler Eğitimi Dergisi* 9/21 (2011): 29-55.
- Kelecioğlu, Hülya. "Ortaöğretim Başarı Puanlarının Üniversiteye Girişte İki Aşamalı Sınavda Uygulanan ÖYS, ÖSS ve Tek Aşamalı Sınavda Uygulanan ÖSS İle İlişkileri". *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 24 (2003): 70-78.
- Keskin, Mustafa. "Din Ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/3 (2004): 7-21.
- Kır, İbrahim - Altay, Cüneyt Altan - Ceyhan, Erkan. "Lise 9. Sınıf Öğrencilerinin Yabancılaşma Düzeylerinin Ve Şiddete Yönelik Tutumlarının Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi". *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 11/1 (2014): 155-174.
- Korlaelçi, Murtaza. "Din-Felsefe Etkileşimi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/1 (1999): 69-77.
- Köse, M. Ruhi. "Üniversite Giriş Ve Liselerimiz". *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 15/15 (1999).
- Licht, Amir N. - Goldschmidt, Chanan - Schwartz, Shalom H. "Culture Rules:

İMAM-HATİP LİSESİ ÖĞRENCİLERİNİN DEĞER YÖNELİMLERİ

The Foundations Of The Rule Of Law And Other Norms Of Governance”. *Journal Of Comparative Economics* 35/4 (2007): 659-688.

Mardin, Şerif. *Din Ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.

Marshall, Martin N. “Sampling For Qualitative Research”. *Family Practice* 13/6 (1996): 522-526.

Matthews, Jamaal S. - Ponitz, Claire Cameron - Morrison, Frederick J. “Early Gender Differences İn Self-Regulation And Academic Achievement.” *Journal Of Educational Psychology* 101/3 (2009): 689.

Mccormick, Meghan P. - O’Connor, Erin E. “Teacher–Child Relationship Quality And Academic Achievement İn Elementary School: Does Gender Matter?” *Journal Of Educational Psychology* 107/2 (2015): 502.

MEB. “Millî Eğitim Bakanlığı 2023 Eğitim Vizyonu Belgesi”. 2018. <Http://2023vizyonu.Meb.Gov.Tr/>. Erişim: 28/06/2019

Mepschen, Paul - Duyvendak, Jan Willem - Tonkens, Evelien H. “Sexual Politics, Orientalism And Multicultural Citizenship İn The Netherlands”. *Sociology* 44/5 (2010): 962-979.

Meydan, Hasan - Hasanov, Behram - Dikmen, Fatmanur. “Nasıl Bir Çocuk?(Zonguldak İlindeki Velilerin Çocuklarında Görmek İstedikleri Değerlerin Okul Türü Değişkenine Göre Analizi)”. *Değerler Eğitimi Dergisi* 13/29 (2015): 149-190.

Mott-Thornton, Kevin. *Common Faith: Education, Spirituality And The State*. New York: Routledge, 2018.

Nietzsche, Friedrich Wilhelm. *Güç İstenci*. Trc. Nilüfer Epçeli. İstanbul: Say Yayınları, 2010.

Nussbaum, Martha C. *The New Religious İntolerance*. Harvard University Press, 2012.

Okumuş, Ejder. “Toplumsal Değişme ve Din”. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 8/30 (2006): 323-347.

THE VALUE ORIENTATIONS OF IMAM-HATIP HIGH SCHOOL STUDENTS

- Olçay, Atınç - Döş, İzzet. "Ortaöğretimde Başarıyı Olumsuz Etkileyen Unsurların Öğrenci Boyutuyla Tespitine Yönelik Bir Uygulama." *Gaziantep University Journal Of Social Sciences* 8/1 (2009).
- Otrar, Mustafa. *Öğrenme Stilleri İle Yetenekler, Akademik Başarı Ve ÖSS Başarısı Arasındaki İlişkisi*. Yüksek Lisans, Marmara Üniversitesi, 2006.
- Ozğur, İren. *Islamic Schools İn Modern Turkey: Faith, Politics, And Education*. Cambridge University Press, 2012.
- Özcan, Burcu. "Hedonizm ve Kimlik Temeline Dayalı Postmodern Tüketim Yaklaşımı". *Sosyoloji Konferansları*. 35 (2007): 119-130.
- Özdemir, Servet. *Türk Eğitim Sistemi Ve Okul Yönetimi*. Ankara: Pegem Akademi, 2012.
- Parsons, Talcott. "On The Concept Of Value-Commitments". *Sociological Inquiry* 38/2 (1968): 135-160.
- Ratner, Carl. "Neoliberal Psychology". *Neoliberal Psychology*. 145-174. Springer, 2019.
- Read, James H. "Thomas Hobbes: Power İn The State Of Nature, Power İn Civil Society". *Polity* 23/4 (1991): 505-525.
- Rønnow-Rasmussen, Toni. "Analysing Personal Value". *The Journal Of Ethics* 11/4 (2007): 405-435.
- Sarıcı Bulut, Safiye. "Gazi Eğitim Fakültesi Rehberlik Ve Psikolojik Danışmanlık Bölümü Ve Diğer Bölüm Öğrencilerinin Değer Eğilimlerinin Karşılaştırılması". *The Journal Of Academic Social Science Studies* 6/1 (2013): 1245-1261.
- Schwartz, Shalom. "A Theory Of Cultural Value Orientations: Explication And Applications". *Comparative Sociology* 5/2-3 (2006): 137-182.
- Schwartz, Shalom H. "An Overview Of The Schwartz Theory Of Basic Values". *Online Readings İn Psychology And Culture* 2/1 (2012): 11-39.
- Schwartz, Shalom H. "Are There Universal Aspects İn The Structure And Contents Of Human Values?" *Journal Of Social Issues* 50/4 (1994): 19-

45.

- Schwartz, Shalom H. - Cieciuch, Jan - Vecchione, Michele - Davidov, Eldad - Fischer, Ronald - Beierlein, Constanze - Ramos, Alice - Verkasalo, Markku - Lönnqvist, Jan-Erik - Demirutku, Kursad. "Refining The Theory Of Basic Individual Values." *Journal Of Personality And Social Psychology* 103/4 (2012): 663.
- Sennett, Richard. *Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri*. Trc. Barış Yıldırım. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018.
- Sevinç, Kenan. *Psikososyal Açıdan İnançsızlığın Oluşum ve Gelişimi*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2016.
- Smith, Dennis. *Zygmunt Bauman: Prophet Of Postmodernity*. New York: John Wiley & Sons, 2013.
- Stephen, Raju - Kumar, A. Dalvin Vinoth - Arockiam, L. "Deist: Dynamic Detection Of Sinkhole Attack For Internet Of Things". *International Journal Of Advanced Trends In Computer Science And Engineering* 5/12 (2016): 19358-19362.
- Stern, Paul C. - Dietz, Thomas - Abel, Troy - Guagnano, Gregory A. - Kalof, Linda. "A Value-Belief-Norm Theory Of Support For Social Movements: The Case Of Environmentalism". *Human Ecology Review*. 1999. 81-97.
- Stets, Jan E. - Burke, Peter J. "Identity Theory And Social Identity Theory". *Social Psychology Quarterly*. 2000. 224-237.
- Subaşı, Necdet. *Öteki Türkiye'de Din ve Modernleşme*. İstanbul: Kopernik, 2018.
- Teddlie, Charles - Yu, Fen. "Mixed Methods Sampling: A Typology With Examples". *Journal Of Mixed Methods Research* 1/1 (2007): 77-100.
- Ulusoy, Kadir - Dilmaç, Bülent. *Değerler Eğitimi*. Ankara: Pegem A Yayıncılık, 2018.
- Ülken, Hilmi Ziya. *İslam Felsefesi: Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru*. İstanbul: Ülken Yayınları, 1983.

THE VALUE ORIENTATIONS OF IMAM-HATIP HIGH SCHOOL STUDENTS

- Waseem, Donia - Biggemann, Sergio - Garry, Tony. "Value Co-Creation: The Role of Actor Competence". *Industrial Marketing Management* 70 (2018): 5-12.
- Wiebe, Donald. "On Theological Resistance To The Scientific Study Of Religion: Values And The Value-Free Study Of Religion". *The Science Of Religion: A Defence*. Leiden, The Netherlands: Brill, 2019. https://Brill.Com/View/Book/Edcoll/9789004385061/B9789004385061_015.Xml.
- Witenberg, Rivka T. "Previous Research About Tolerance". *The Psychology of Tolerance*. 15-23. Springer, 2019.
- Yapıcı, Asım. "Kuramdan Yönteme 'Ruh Sağlığı-Din' Çalışmalarında Karşılaşılan Güçlükler". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 11/2 (2011): 25-61.
- Yıldırım, Yavuz. "Liberal Demokrasinin Krizi Bağlamında Avrupa'da Sağ-Popülizm ve Yükselen Aşırı-Sağ." *Amme İdaresi Dergisi* 50/2 (2017): 51-72.
- Zimbardo, Philip. *The Lucifer Effect: How Good People Turn Evil*. London: Random House, 2007.
- Zimbardo, Philip - Coulombe, Nikita. *Man, Interrupted: Why Young Men Are Struggling & What We Can Do About It*. Red Wheel/Weiser, 2016.
- Zvolensky, Michael J. - Bernstein, Amit - Vujanovic, Anka A. *Distress Tolerance: Theory, Research, and Clinical Applications*. New York: Guilford Press, 2011.